

Рыскул Жолдошов

тарых илимдеринин кандидаты, КР УИАнын Б. Джамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтундагы Кыргызстандын байыркы мезгилден XIX кылымдын соңуна чейинки тарыхы бөлүмүнүн башчысы

БИШКЕК КИМ БОЛГОН?

(тарыхый тактоо)

Шаардын түптөлүшү

Бишкек аталышы эң биринчи кезекте Кыргыз мамлекетинин борбор шаарынын аталышы болгондуктан, бул сөздүн этимологиясы, шаардын аталып калышынын тарыхы көптөгөн адамдарды кызыктырып келет. Кыргыз жеринде Бишкек деп аталган аймакка адегенде Кокон хандыгы аскердик чеп курган. Кийин Россия империясы Кыргызстанды басып алгандан кийин Кокон чеби шаарга айланып, орустар тилине ыңгайлап аны Пишпек деп атагандыгы шаардын атынын айланасында талаш пикирлерди жараткан. Каралган маселе түшүнүктүү болуш үчүн, Бишкек шаарынын тарыхына кененирээк токтолууга болот.

Шаар адамдардын жашоосуна бир топ ыңгайлуу шарттары бар географиялык аймакта жайгашкан. Кыргыз Ала-Тоосунун түштүк өңүрүнөн түндүккө карай агып түшкөн Аламүдүн жана Ала-Арча өзөндөрү, тоо этектеринен Чүй дарыясына чейинки талааларга жан киргизип, жашылдандырып турат. Бул аймак адамдардын чарба жүргүзүүсүнө өтө ыңгайлуу болуп, ал жерлер дыйканчылык кылууга жана ошондой эле мал багууга кенен мүмкүнчүлүктөрдү берет. Ошол себептен Аламүдүн, Ала-Арча суулары менен алардын куймаларын адам баласы тээ байыркы мезгилден бери эле мекендеп келген. Археологиялык казуулар далилдегендей, адамдардын алгачкы турак жайлары Бишкек шаары жайгашкан аймакта б.з.ч. VI-V миң жылдыктарда эле болгон. Орто кылымдарда болсо азыркы шаар жайгашкан жерде археологдордун аташы менен “Ключевка”, “Кузничная крепость”, “Төкөлдөш-I”, “Төкөлдөш-II”, “Маевка”, “Кара-Жыгач” шаарчалары же адамдардын турак жай калдыктыры (төрткүл же чалдывар) табылган. Караханилердин мезгилинде “Джуль” (Чөл же Жал) жана Тарсакент деп аталган көлөмдүү шаарларда адамдар жашаган. Жуңгар-калмактарынын чабуулдарынан кийинки мезгилде Аламүдүн жана Ала-Арча сууларынын аралыгындагы жерлер кыргыздын солто уруусунун ээлигине кирген [7; 17]. 1825-жылы Кокондун ханы Мадалы-хандын буйругу менен аскердик чеп курулган [7; 18]. Чепте 100дөн 500гө чейин кокон аскерлери “сыпайлар” жайгашып, алардын башкы максаты кокондуктардын соода кербендеринин коопсуздугун көзөмөлдөө жана жергиликтүү көчмөндөрдөн мусулмандык милдет болгон зекет жыйноо болуп эсептелинген. Чеп жердин аталышы менен Бишкек чеби деп аталган.

XIX кылымдын ортосунан тартып Орус империясы кыргыз жерин куралдын жардамы менен басып кирген. Ошонун натыйжасында Чүйдөгү кокондуктардын чебин түп орду менен талкалаган орус аскерлери, 1864-жылы чептин ордуна аскердик бекет негиздешкен. Ал акырындык менен орус аскер адамдары жана келгиндери, ошондой эле соода кылган сарттар (уйгур, өзбек) тарабынан кеңейип, ири айылга айланган. Орус тургундары кыргыздардын Бишкек деген аталышын өздөрүнүн тилдерине ыңгайлап Пишпек деп атай баштаган. Географиялык жактан Токмок шаарына караганда бир топ ыңгайлуу шартта болгондугу үчүн 1878-жылдын 29-апрелинде уезддин борбору Токмоктон Бишкекке көчүрүлүп, ага шаар статусун беришкен. Ал мезгилде Бишкекте болгону 58 үй-бүлө жашап, бардыгы 182 киши болгон. Алардын арасынан 22 соодагерлердин, 3 кол өнөрчүлөрдүн, 1 казак-орустун, 1 солдаттын үй-бүлөсү болуп, калгандары дыйкандардан турган. Калктын курамы орус, татар, өзбек, уйгурлардан куралган. 1882-1883-жылдары Иле аймагынан көчүп келишкен миңге жакын дунгандар Бишкектин калкынын санын көбөйткөн. Ушундан тартып азыркы Бишкек шаарынын тарыхы башталат [7; 19].

Совет жылдарында Бишкекте туулуп өскөн белгилүү аскер башчысы, большевик-революционер М. В. Фрунзенин урматына “Пишпек” шаарын 1926-жылдын 12-майында “Фрунзе” шаары деп өзгөртүшкөн. 1936-жылдан тартып Фрунзе шаары Кыргыз Советтик социалисттик республикасынын борбор шаары болуп калат. СССР кыйрап, кыргыз эли өз алдынчалыкка жеткенден кийин гана 1991-жылдын 5-февралында Кыргыз ССР Жогорку Кеңешинин чечими менен шаар өзүнүн тарыхый аты Бишкекти кайтарып алган. Бишкек шаарынын атынын кайтарылып берилиши менен кошо, карапайым адамдардан тартып, адистерге чейин шаардын аталышы боюнча кызуу талаш башталды.

Шаардын аталышы боюнча талаш-тартыштар

Талаштын чордонун бир жарым кылымга жакын орус документтеринде кыргыздын “Бишкек” сөзү “Пишпек” болуп жазылып келиши түзүп турган. Чындыгында орус тилинде мындай жазылыш, кыргыздардын “бишкек” сөзүнүн орусча бурмаланган калькасы экендиги эч талаш жаратпашы керек. Себеби XIX кылымдын ортосундагы орустардын алгачкы документтик маалыматтарында алар “бишкек”, “пишкек” жана “пишпек” деп ар түрдүү формада жазып колдонушкан [23; 12]. Бул “бишкек” терминин кийинчерээк орус тилинин грамматикалык мыйзамдарына ылайык “пишпек” формасында колдонулуп калгандыгын далилдейт. Карапайым кыргыздар деле чет тилден кирген Фрунзе аталышын оозеки тилде “Боронзо” же “Бурунзе” деп кыргыз тилине ыңгайлаштырып айтып келишкен.

Бирок буга карабастан, айрым изилдөөчүлөр терминдин түпкү маанисин бурмаланган формасынан издөөгө аракеттенишкен. Мисалы,

топонимист Эдуард Мурзаев өзүнүн китебинде казак изилдөөчүсү Э. Койчубаевдин 1963-жылы эле казак тилине ыңгайлаштырып "Пишпек" топониминин этимологиясын "пиш" (беш) жана "пек" ("беек" казак тилинде бийик) деген эки сөз айкалышынан тургандыгын көрүп, анын маанисин "беш бийик" деп чечмелөөгө аракеттенгендигин жазган [14]. Мындай чечмелөөнү бир дагы адис лингвист колдоого алган эмес. Терминдин этимологиясын тилдин мыйзамдары боюнча чечмелөөгө зор эрудициялык билим жана тактык талап кылынат. Ал эми терминдин маанисин башка тилге бурмаланган котормодон издөө натыйжалуу жыйынтыктарды бербей тургандыгы белгилүү.

Борбор шаардын негизделиши менен курулуш тарыхына арналган өзүнчө илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Алсак, Кыргыз ССРнин Илимдер академиясындагы Тарых институтунун илимий кызматкери В. Я. Галицкий борбор шаарыбыздын 1878–1917-жылдардагы тарыхын чагылдырган эмгегин 1980-жылы басмадан чыгарган [6].

Кыргызстан суверенитеттүүлүк алган мезгилден кийин деле, сөздүн этимологиясын "Пишпек" термининин базасынан издөөгө аракетенишкен айрым адистер болушту. Алсак тарыхчы Д. Сапаралиев алгач жазган макалаларында "Пишпек" кыргыздын "беш бек" деген сөзүнөн пайда болушу мүмкүн деген ойду айтса [23; 2-3], географ Т. Эшенкулов түрколог-тилчи окумуштуу Сагалы Сыдыковдун пикирине таянып, топонимдин түпкү мааниси моңгол-ойрот тилдериндеги "биштек" сөзүнөн жаралып, "бир же жалгыз тоо" маанисин бериши мүмкүн деген божомол жасаган [32; 5]. Мындай божомолдор адистер тарабынан колдоого алынган эмес жана алар кошумча далилдер менен бекемделген жок.

Сөздүн айтылыш үндөштүгүнө карап ар түрдүү логикалык божомолдорду жаратса болот. Ошол эле Д. Сапаралиев "Пишпектин" дагы бир маанисин эски перси тилиндеги "пиш" (учтуу, шиш) жана "кух" (тоо) термининен көрүп, перс тилиндеги "пишкух" кыргызча "бишкек" болуп калышын жазган [23]. Бул божомолдо перси тилин таптакыр билбеген автор лингвистикалык кайсыл мыйзам боюнча аталыш кыргыз тилине өткөндүгүн көрсөтпөйт же тарыхый фактыга таянбайт. Болгону аталыш жөнүндө логикалык ой жоруйт. Белгилей турган нерсе, изилдөөчү Д. Сапаралиев макаласында дагы бир Бишкек топоними менен байланышкан тарыхый инсанды жана анын урпактарын архивдик документтерден иликтөөгө аракеттенет. Мындан көрүнүп тургандай аталган проблема боюнча изилдөөчүнүн бирдиктүү илимий жыйынтыгы жоктугу жана ар түрдүү жагдайга карата көз карашын алмаштырып тургандыгы байкалат. Топонимдин атынын атылышы боюнча уйкаштыктарга карап чечмелөө менен дагы канчалаган версияларды жасоого болот. Алсак, топонимдин келип чыгышын изилдөөгө аракет кылган Т. Акеров "Бишкек" аталышы боюнча пикирлерин улам-улам өзгөртүп, бир нече ой жорууларды жараткан.

Анын адегендеги ою “беш бек” (алакалаш беш бектин ээлиги), кийин XVII кылымдагы енисейлик кыргыздардын уруу башчысы Бошкох Котондун ысымына байланыштырса, акырында “бийик тоо” деген мааниге ээ деген пикирин айтат [2].

Эч кандай фактыларга таянбастан, негизи жок эле “Бишкек” деген топонимдин айтылышы боюнча ар ким түрдүү ойлоп табууларды жарата берсе, чексиз фантазияга батып калабыз. Мындай жол менен илимий чындыкты табууга мүмкүн эмес. Аймактын аталышы боюнча жергиликтүү элде оозеки түрүндө тарыхый маалыматтар айтылып келген. Уламыш формасында сакталып калган элдик кабарларды кылдат изилдесек, алар тарыхый булак катары кызмат өтөп, тарыхый чындыкты тактоого жардам бере тургандыгына шек жок.

Бишкек шаары тууралуу кыргыз элинин уламыштары

Бишкек деп аталган жер атынын пайда болушу тууралуу кыргыз элинин ичинде уламыштардын эки түрү байыртадан эле айтылып келген. Белгилүү болгондой көчмөнчүлүк замандарда жазуу иши кыргыз элине массалык тарабагандыктан, биздин элдин өз өкүлдөрү жазган жазма документтик булактар жокко эсе. Бирок элдин эсинен өчпөгөн айрым тарыхый окуяларды элибиз оозеки тарых – санжыра же уламыш түрүндө сактап келишкен. Алар оозеки фольклор болгондуктан, көптөгөн деталдары унутулуп же өзгөрүп, аркандай ой жоруулар менен коштолуп аңыз кептерге айланган. Оозеки тарыхый маалыматтар жазылып калбагандыгына байланыштуу, фольклордун мыйзамдарына ылайык көркөмдөлгөн, айрыкча мезгилдик даталар элдин эсинен чыккан. Өзгөчө тарыхта болуп өткөн бир нече окшош окуялар бири-бирине кошулуп кетип трансформацияланышат, жалпыланышат. Ошондой болсо дагы уламыштардын өзөгүндө чыныгы тарыхый окуянын элементтери кандайдыр бир деңгээлде сакталат. Андай болбосо элдин ишениминен чыгып жомокко айланып калат.

Бишкек топоними жөнүндөгү биринчи уламышта мындайча баяндалат: “Илгери кыргыздардын бир айылы көчүп бара жатканда, атактуу байбиченин кооздоп жасалган бишкеги (кымызды ачытканда быша турган ашкана аспабы) жолго түшүп калыптыр. Байбиче конушка баргандан кийин, жигиттерин бишкегин издөөгө жөнөтөт. Бишкек табылган жер кийин Бишкек аталып калыптыр. Ал жерге бир топ убакыт өткөндөн кийин адегенде айыл түшүп, анан акырындап отуруп Бишкек шаары пайда болгон экен”.

Экинчи уламыш төмөнкүчө айтылат: “Кыргыздын солто уруусундагы жоочалыш бутагынан чыккан Бишкек деген адам өз заманында жакыр жашап, туугандары менен кошо көчө албай жер иштетип, жатакчы болуп калат. Бирок ал акылдуу жана мээнеткеч адам болгондуктан жерди жакшы иштетип жашоосун бир топ оңдойт. Бишкек көп уулдуу болуп, балдары эр жеткенде мал-жан күтүп, багбанчылык кылып байлыгы артат. Бишкек чебер

колдуу уста болгондуктан, жашаган жерине там салып, устакана курат. Туугандарына керектүү буюмдарды жасап берүү менен кошо соода да кылат. Ага кокондук жана кашгарлык соодагер сарттар келип байланышып турат. Ал өлөөрүндө балдарына керээз кылып, менин сөөгүмдү туугандардын көрүстөнүнө алып барбай, ушул жердеги чоң жолдун боюндагы төрткүл дөбөчөгө (эски шаардын чалдывары) алып барып койгула дейт. Чоң жол менен ары-бери өткөн элдер куран окуп, дуба кылып тургандай болсун, деген осуят калтырат. Бишкек өлгөндөн кийин балдары керээзди аткарат. Алар жыл өткөндөн соң атасына чоң аш берип, ага арнап коргон салышат. Коргон турган жерге соодагер сарттар акырындап кепелерди салышып, самын, күзгү, насыбай, жип-шуу жана башка элге керектүү майда нерселерди сатуучу болуптур. Кийин ал соода-сатык жайга келген кыргыздар: “Бишкекке барабыз, Бишкекке барып соода кылабыз”, – деп айтып жүрүшүп, ал аймак Бишкектин коргонунун атынан Бишкек деп аталып кеткен экен”.

Эл оозундагы биринчи уламышка токтолсок, аны Бишкек деген терминдин маанисин ачып бергенге арналган элдик түшүндүрмө деп атасак болот. Бул уламышта жердин аты эмес, “бишкек” сөзүнүн чыгышы тууралуу, тактап айтканда сөздүн этимологиясы жөнүндө айтылып, “бишкек” бул сабаадагы кымызды бышкан аспап экендигине басым жасалып турат. Ошондуктан бул уламышты жердин аты менен байланыштырып иликтөөдө аны жөнөкөй гана эски топонимге арналган элдик комментарий катары кабыл алабыз. Бирок уламыштын ушул түрүн колдоочулар Бишкекке канатташ жайгашкан Чүй боорундагы аймактардын кыргыздын буюм-тайымдарынын аталыштары менен аталгандына таянышат. Алсак, Чүй суусунун боюнда, чыгыштан батышты карай Токмок, Кант, Бишкек, Сокулук (соку), Кара-Балта деген топонимикалык аттардан турат.

Ал эми экинчи уламышта кандайдыр бир денгээлде тарыхый чындыктын үлүшү сакталып турат. Бул уламышка кыскача анализ жасасак, жүз жылдан ашуун убакыттан бери уламыш катары айтылып келген окуя, конкреттүү жеке инсан Бишкек ысымдуу адамга жана ага арналып салынган коргон жайгашкан аймактын атынан, ал чөлкөм Бишкек деп аталгандыгын баяндайт. Бишкек сөзүнүн түпкү мааниси кымызды бышкан ашкана куралы болгону менен кыргыз элинде адам аттарын аркандай буюм-тайымдардын аталыштарынын атынан ысым кылып коё бергендиги маалым. Алсак, Салмоорбек, Кийизбай, Чыны, Макибай, Канжар, Чокмор ж. б. у. с. антропонимдерден көрсөк болот.

Уламыштан тышкары, Бишкек тууралуу окуя санжыралык маалыматтарда дагы берилип, Бишкектин ата-бабасына жана урпактарына чейинки кабарлар камтылат. Кыргыздын оозеки тарыхы болуп эсептелинген “санжыра” оозеки формада айтылса да, ал фольклордук чыгармалардан өзгөчөлөнүп, өзөгүндөгү тарыхый окуяларды, өзгөчө акыркы звенолорунда бекем сактайт [8]. Белгилүү мезгилдеги окуяларга жалган сөздөр кошулса,

аны билгендер сөзсүз ондоп-түздөп турушкан. Ошондуктан кыргыздар санжырага ишенип, тарых дареги катары урматташкан. Бул тууралуу белгилүү кыргыз таануучу С. М. Абрамзон санжыра таза фольклор эмес экендигин далилдеп, аны элдик этногония деп атаган [1].

Булардан башка дагы көңүлгө алчу нерсе, бул так ошол Бишкекти жердеп турган эл, алардын арасында Бишкектин түздөн-түз урпактары дагы өзүлөрү жердеген жердин аталышы алардын бабаларынын бири болгон Бишкектин ысымынан келип чыккандыгын айтып келишкендигинде турат. Белгилүү болгондой ар бир эл өздөрү жашаган жер-суу аттарынын тарыхын башкалардан жакшыраак жана тагыраак билишет.

Элдик уламыштардын кыскача анализинин жыйынтыктары, Кыргыз мамлекетинин борбор шаарынын аты, Чүй боорунда турушкан кыргыздын солто уруусундагы жоочалыш уругунан чыккан Бишкек деген тарыхта жашап өткөн инсандын ысымынан пайда болгондугун чындык катары кабыл алууга толук негиз берет. Албетте, борбор шаарыбыз ысымын алып жүргөн Бишкек ким болгон, качан жашаган, эмне менен кесиптенген деген сыяктуу суроолор ар бир кыргызстандыкты кызыктырат.

Уламыштарда айтылган Бишкек реалдуу жашоодо ким болгон?

Уламыштарда айтылган Бишкектин реалдуу жашоодо ким болгондугун тактоо аракеттери ХХ кылымдын башынан баштап эле жасалып келген. Бул маселеге токтолууда өзгөчө көңүл бура турган нерсе, сөз болуп жаткан Бишкек жөнүндө жазма булактарда эч кандай даректер кезикпейт. Себеби ал инсандын заманында кыргыздарда элдин кеңири катмарына тараган жазма болгон эмес, экинчиден Бишкек теги боюнча белгилүү манап тукумунан эмес, карапайым уруктун өкүлү болуп, бул инсан жасаган иштери менен жалпы кыргызга таанымал болбогон. Тарыхтагы Бишкек тууралуу маалыматтар санжыралык даректерде гана жолугат.

Кыргыз санжырасында солто уруусу оң канат урууларынын тагай бирикмесине кирет. Тагай бийдин бир баласы Богорстон андан Эштек. Эштектен Солто. Солтонун негизги тукуму үч бутакка ажырайт: Култуу, Күнтуу жана Чаа. Солто уруусунда булардан башка дагы бир канча майда уруктар бар. Бишкек солтонун чаа бутагынын ичиндеги жоочалыш уругунан чыккан. Жоочалыш уругу тууралуу ар кандай маалыматтар берилет. Кээ бир санжырачылар Жоочалышты Чаанын таап алган бакма баласы болгон десе, айрымдары аны Чаанын токолунан төрөлгөн бала деп баяндашат. Кандай болбосун жоочалыш бутагы солто уруусунун ичиндеги букара уруктарынын бирин түзөт.

1950-жылдардын башында солто уруусунун аксакал адамдарынан чогулткан материалдарынын негизинде С. М. Абрамзон жоочалыш уругу солтонун ичиндеги жети кул уруктун бири экендигин жазган (беш көөрүк, мааке, шалта, жоочалыш, төлөк, көгөй) [1; 656]. Ошол эле информаторлор

солтонун белгилүү манабы Түлөөберди өлгөндө анын уулдары букараларды мурас катары өз ара бөлүп алышкандыгын айтып беришкен. Ошондо Чыныга – беш көөрүк менен мааке, Канайга – төлөк, Карбоско – асылбаш, Эшкожого – жоочалыш, шалта жана карасакал уруктары тийген [1; 656]. Мына ушул жоочалыш уругун негиздеген Жоочалыштын Кенен жана Белек деген эки уулу болгон. С. М. Абрамзондун жазганы боюнча Бишкек Кенендин уулу Көңүлдүн баласы деп көрсөтүлөт. Ал эми айрым санжырачылар, алардын ичинде Бишкектин өзүнүн урпактары такталган маалыматтарды беришип, Бишкекти Кенендин уулу дешет.

Белгилүү санжыра жыйноочу Муса Байгариновдун маалыматтарындагы Бишкек

Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын Кол жазмалар бөлүмүндө сакталып турган материалдардын арасында белгилүү санжыра жыйноочуларынын бири Муса Байгариновдун кол жазмасы бар. М. Байгаринов санжыра маалыматтарын 1924-25-жылдардын баштап чогулта баштаган. Ал өзү солто уруусунун өкүлү болгондугу үчүн бул уруунун санжырасын салыштырмалуу так бере алган. Мындан тышкары, анын Бишкек тууралуу маалыматтарынын өзгөчөлүгү, жыйноочу Бишкектин урпактарынын өздөрүнөн маалыматтарды жазып алган. Ошондуктан Бишкектин санжырасын М. Байгариновдун жазмасы аркалуу берсек бир аз так болот.

Ал төмөнкүчө жазат: “Чаадан Жоочалыш (тондуу уул), андан Кенен, Белек. Кененден: Кемпирээк, Темир, Бишкек, Итаяк, Эсер. Кемпирээктен: Кудайберди, Эсенкул, Рыскелди, Казакбай, Борку. Темирден: Болот, Самтыр. Болоттон: Конуш, Баатай, Жаныш, Олжотай, Бокобай, Карбоз, Кенжекара, Арбоз, Карабек. Конуштан: Найман, Беки, Карач, Ниязбек, Каманбай, Турусбек. Белектен: Жарбаң, Көңүл, Чайыш. Жарбаңдан: Карбит, Борсолдой, Куттубай, Ноорус, Жакшылык. Сынма деген калмак аялынан төрөлгөн баласынан тараган бир аз түтүн сынмалар аталып жүрүп, жарбаң менен сынмалар кошулганда жарбаң аталып калган. Чайыштар бир аз түтүн көңүлдөр менен аралаш. Көңүлдөн Аюу, Саткын, Бердике, Апы, Олжочулар. Жарбаңдан: Тайшак, Жаныке, Алыке, Калча. Куттубайдан: Беки, Чаңгыл, Чалкан, Төлөгөн. Ноорустан: Качы, Мамыш, Адил. Жакшылыктан: Улан, Эрмек, Кочкорбай, Бөкө. Сынмалар Момбай, Тубар, Олжобай, Кенжебай деген аталарга таркалат.

Жоочалыш балдары: Кенен, Белек. Белек өлгөндөн кийин аялын иниси Кенен алат. Кененден Бишкек туулат. Бишкек жакшы турмушта күн кечирип, элине кадырлуу киши болуп, сексен жаштан ашканга чейин жайшайт. Сокулуктун тоосу Чуңкурчак деген жайлоодо бүтүн Белек, Кенен тукумдары жайлап жүрүшүп, Бишкек көпкө чейин ооруп жатып калат. Бир күнү туугандарына айтат: “Кадырлуу аксакал туугандарым жана балдарым,

силерге мен айта турган осуятым, мен өлүп калсам өлүгүмдү өзүмдүн Кара буура төөгө жүктөп, артып чоң жолдун боюна төрткүл дөбөчөгө алып барып койгула дейт. Чоң жол менен ары-бери өткөн элдер менин өлүгүмө куран окуп, бата кылып тургандай болсун, менин өлүгүмө ат чаптыргыла. Чапкан аттын баш байгесине өлүгүмдү жүктөп барган Кара буураны байгесине сайгыла”- деп, осуят айтып ошол оорусунан оңолбой Бишкек өлөт.

Болжолдогондо мындан 120 жыл чамасында мурун өлгөн. Бишкек өлгөндөн кийин айтып кеткен осуяты боюнча, өлүгүн өзүнүн Кара буурасына артып, тоодон Чуңкурчактан алып келип, чоң жолдун бою төрткүлгө коёт. Өлүгүн койгондон кийин ат чаап, чыккан атын баш байгесине Бишкектин Кара буурасын берет. Ал кезекте азыркы Фрунзе шаары орношпогон такыр там жок экен. Анда эл арасында бир нерсе сатуучу дүкөн да жок болгон. Соодагерлер тарак, күзгү, насыбай, жип жана башка майда нерселерди куржунга салып алып, атка минип эл кыдыртып сатуучу экен. Аны бакалчы деп коючу.

Бишкектин өлүгү коюлган жерге соодагер сарттар эки жер там салып ошол тамга самын, күзгү насыбай, жип жана башка элге керектүү майда нерселерди сатуучу болуптур. Тоодон жана ар тараптан эл көп келип керектүү нерселерди алуучу болуптур. Элдер барган-келгендерди кайда бардың, кайдан келдиң деп сурашса, айта турган белгилүү жери жок болгондуктан, Бишкектин өлүгү коюлган жерди айтып, барган-келгендердин элге түшүндүрүш үчүн Бишкекке бардык, Бишкектен келдик деп айтып жүрүшүп, жер там салып соода кылган майда нерселер саткан жер Бишкек (Пишкек) атала баштаптыр. Анан Ташкен, Анжиян жана башка шаарлардан бириндеп сарттар келип, жер там салып алышып, соода кылышып, эл көп болуп, кыштакка айланып Пишкек аталып калган экен. Кийин орустар Пишкекти, Пишпек деп айтып жана кагазга жазып Пишпек аталып калган.

Муну мен совет өкмөтү уюшулгандан тартып угуучу элем жана билүүчү элем. Жакында 80 жаштагы карыя Чүкүш Жакшылыков, 74 жаштагы карыя Буржуй Ажыкуловдор менен аңгемелешкенimde Бишкектин туугандары экен толук айтып беришти. Бишкектин баласынын баласы карыя Суракмат жана 90 жашка келген Бишкектин тууганы да бар дейт. Бишкектин тукумдары азыр 30 үй чамасында”. (Айтуучу М.Байгаринов: 1924-25-жылдары Окружной Землестроительде инспектор болуп иштөөчүмүн. Ошондо мени жерди, элди каттап кел деп жиберген. Ошол каттоодо Бишкектин 80 ден ашкан баласына жолугуп, өз оозунан ушул тарыхты уккам. КР Улуттук илимдер академиясынын Кол жазмалар фонду, №564. Кыргыз элинин санжырасы. Жыйнаган Муса Байгаринов. - 65а-65-беттер-текст өзгөртүлбөстөн берилди, Р. Ж.).

Бул санжырада Жоочалыштын улуу баласы Белек өлгөндөн кийин, анын аялын иниси Кенен алгандыгы, Бишкек Кенендин экинчи аялынан төрөлгөндүгү так айтылат. Ушул Муса Байгариновдун жазгандарына окшош

маалыматтарды кыргыздын бир катар санжырачылары айтып келишкен. Алардын арасында атактуу кыргыз акыны Алыкул Осмонов дагы Бишкек тууралуу уламышты 1946-жылы жазып алган экен.

Алыкул Осмоновдун маалыматы

Анда мындай деп жазылган: “... Ошол замандарда бир Бишбек аттуу кедей кыргыз жашаган. Аны азыркы карыялар: “Ал Бишбек деген киши ушул эле Жоочалыштык болучу”- деп коюшат. Ал Бишбек деген киши кыйын уста экен, кыргыздын түйшүгүнө керек болгон ар нерсени жасай билүүчү экен. Бир күнү калың элдин арасында олтуруп: “Журтум мен түндө жатып түш көрдүм. Менин атым чыгыш менен батышка тарап жатыптыр”, -дейт. Эл жакшылыкка жоруйт. Ошентип арадан көп жылдар өтөт. Ары-бери каттаган кыргыздар: “Бишбектикинде болдук, Бишбекке кондук” деп оозго алымдуу кылып жибергендиктен, акыры “Бишбекке баралы” деген сөз чыгат. Ошентип олтуруп бул шаар Бишбек атка конот. Кийин ал Пишпек болуп кетет” [15; 303].

Шаршенбек Үмөталиевдин маалыматы

Бишкек жөнүндө белгилүү сынчы-адабиятчы Шаршенбек Үмөталиев 1970-жылы «Кыргызстан маданияты» газетасына “Пишпек баяны” деген макала жарыялаган. Анда жазуучу өзү дагы Бишкектин урпактарынан экендиги жазылган. Согуш жылдарында Сокулук районундагы “Түз” колхозунда башкарма болгон тууганы Молдокул Пишпеков (1966-жылы 82 жашка чыгыптыр) жана өз мезгилиндеги белгилүү санжырачы Багакбай аксакалдан Бишкек бабасы жөнүндө маалыматтарды уккандыгын эскерет. Ш. Үмөталиев Бишкектин тарыхый адам болгондугун жазып, санжырачы аксакалдардын айтышканы боюнча Бишкек Канай бийдин замандашы болуп, мезгилинде бийлерге тең ата, тың өмүр сүргөндүгүн баяндайт. Анда автор санжырачынын айтканы боюнча бабасы Бишкекти “баатыр” деп атап, бирок анын кандай эрдиктерди жасагандыгын айтпайт. Макалада “ошо Бишкек баатыр атанып чыкканын Канай жактырбайт. “Ал жоодон келген кул жоочалыштан чыккан, аны эмне баатыр деп айтасыңар?”-деп, элди тыйып салчу экен”,-деген саптар менен чектелет [30]. Бишкектин беш уулу болуп, алар атасынын көзү өткөндөн кийин ага арнап коргон салышат. Ошол аймакка там салып, үй курушат. Дыйканчылык кылып коон, дарбыз айдашат. Бишкектин балдары өстүргөн дарбыздарды киши минсе, буту жерге тийбей калчу экен. Ошентип Бишкектин коргону салынган жерди балдары өздөштүрүп, акыры ал жер шаарга айланыптыр [30].

Эсенгул Төрөкан уулунун маалыматы

Кыргызстан эгемендүүлүк алгандан кийин кыргыз тарыхына байланышкан бардык материалдарды тарыхка кызыккан адамдар эркин чыгара баштаган. 1995-жылы тарых сүйүүчү жана санжыра жыйноочу

Эсенгул Төрөкан уулу өзүнүн мурунку мезгилде жыйнап жүргөн маалыматтарын “Кыргыздын кыскача санжырасы” деген ат менен 2 китеп кылып басып чыгарды. Бишкек жөнүндө экинчи китептин 43-бетинде мындай деп жазат: “... Бишкек үйлөнүп-жайланып, азыркы кыргыз элинин борбору болгон Бишкек шаарына келип дыйканчылык кылып, коон, дарбыз, бадыраң ж. б. ар түрдүү өсүмдүктөрдү биринчи айдаган жана устачылык кылган да адам. Турган жери соодагерлердин өткөн-кеткен жолунда экен, ошондуктан кийинчерээк өзүбектер келип, чайкана уюштурушуптур. Өткөн-кеткен жүргүнчүлөр ал жерге көп келип, Бишкектин коон, дарбыз ж. б. жер-жемиштерин сатып алып турушкан. Мына ушуга байланыштуу кийинчерээк бул жер “Бишкек калаасы” деп аталып калган”. Эсенгул Төрөкан уулу Бишкекти Кенендин жедигер уруусунан болгон Кудакенин кызы Кубул деген аялынан төрөлгөн деп жазган [29; 43].

Жогоруда берилген маалыматтардын бардыгында солто уруусунан чыккан Бишкек карапайым, мээнеткеч адам болуп, бардык жетишкендиктерге өз эмгеги аркылуу жеткендиги айтылат. Бишкектин өмүр жолундагы өзгөчөлүк кыргыздардын жапырт көчмөнчүлүк мезгилинде, алгачкылардан болуп, мал чарбачылыгынан тышкары жер иштетип, дыйкачылык кылууга, там салып, устакана куруп, жерди өздөштүрүүгө болгон аракетин эсептелинет. Бишкектин там салуу, жер иштетүү, соода кылуу аракеттери ал мезгилдеги кыргыз коомундагы новатордук көрүнүш болчу. Көчмөн жашоодо, мал багуу менен турмуш кечирген кыргыз элинде Бишкектин жашоо образы жаңылык болгон. Ал өзү жашаган замандагы кыргыз элине жаңы чарбалык багытты баштоого көпүрө салган адам болгон десек болчудай.

“Бишкек баатыр” кантип пайда болду

1991-жылы шаарыбызга тарыхый аты Бишкек ысымын кайтарып берүүдөн мурун, кыргыз коомчулугунда бул аталыш тууралуу өтө жандуу, ар түрлүү талаш-тартыштар кызуу жүрдү. Талашта аталыштын туурасы Бишкекби же Пишпекби, балким Пишкек болбосун? Бул аталыш жердин атынан пайда болгонбу же адам атынан келип чыкканбы? деген суроолорго жооп издешти. Мындан тышкары Бишкек инсан болсо, ал ким эле, эмне иш кылган деген маселе дагы курч бойдон турган.

Ошондой кырдаалда, ал мезгилде жаш тарыхчы Кыяз Молдокасымов 1990-жылдын 6-сентябрындагы “Кыргызстан маданияты” газетасына “Бишкек баатыр баяны” деп аталган макаласын жарыялаган. Макалада Бишкек тарыхый инсан болгондугу жазылып, бирок ал жөнүндө так маалымат жок экендигин эскерет. Ага карабастан, жаш тарыхчы орус документтеринен, Бишкектин өлгөндүгү тууралуу маалымат кездештиргендин белгилейт. Ал жаңы табылга катары 1876-жылдын 8-июнунда жарык көргөн “Туркестанские ведомости” газетасына жазылган

макаладагы Бишкектин коргону жөнүндөгү элдик уламышты берген автордун шилтемесин көргөзөт: “XIX кылымдын экинчи жарымында Чүй боюна келип кеткен орустун бир саякатчысы 1876-жылдагы “Туркестанские ведомости” газетасына Бишкек тууралуу макала чыгарган экен. Саякатчы жергиликтүү элден Пишпек кыштагы турган жерге болжолу 100 жыл чамалуу илгери мезгилде кыргыздын кандайдыр бир баатыры ошол жерге коюлгандыгын угултур” [12]. Автор ошого негизденип, Бишкек демек 1776-жылы дүйнөдөн кайткан деп так кесе жазат. Макаласын дагы “Бишкек баатыр баяны” деп атаган. Бишкектин баатырлыктары XVIII кылымдын экинчи жарымында болгондугуна терең ишенген К. Молдокасымов аны 1758-жылга чейинки кыргыз-жуңгар согуштарында жана андан кийинки Абылай хан жетектеген казактардын жортуулдарында жаралгандыгын баяндаган [12].

Биринчиден, 1876-жылдын 8-июнунда жарык көргөн “Туркестанские ведомости” газетасына жарыялаган макаланын авторун орустун бир саякатчысы деп түшүнгөн. Орус саякатчысынын аты ачык айтылбай бүдөмүк болуп калган. Кийин бул маалымат ар кайсы изилдөөчүлөр тарабынан түрдүүчө жазыла баштаган. Айрымдары бул маалыматты Н. Н. Пантусовго таандык кылып көрсөтүшкөн. Мисалы Галицкий В. Я., Плоских В. М., Сапаралиев Д. макалаларында жаңылыш Н. Пантусовдуку деп беришет [23; 33].

Чындыгында “Туркестанские ведомости” газетасына 1876-жылдын 8-июнунда жарык көргөн макала “Пишпек и Аламедин” деп аталат. Анын автору Орус империясынын Орто Азияны басып алуучу аскердик жүрүштөрүнүн катышуучусу, генерал-майор, орус журналисти Николай Александрович Маев (1835—1896) болгон. Ал орус армиясы Туркестанды басып ала баштаганда эле, Петербургдан Ташкентке көчүп келген. 1869-жылдан тартып «Туркестанские ведомости» басылмасынын редакторлук кызматында иштеген. Газетанын колонкалары “расмий” жана “расмий эмес” бөлүм деп экиге бөлүнгөн. “Расмий” бөлүмгө мамлекеттик маалыматтар, буйруктар ж.б. жарыяланган, ал эми “расмий эмес” бөлүмдөгү колонкага ар түрдүү макалалар жазылган. Бул колонкага басылманын редактору аты жөнүн толук жазбай, инициалын (аты жөнүнүн баш тамгалары) коюп жазууга укуктуу болгон. Макаланын аягында Н. М. Деген Маевдин инициалы коюлуп турат [28].

Н. М. Маев “Пишпек и Аламедин” макаласында кыргыз жериндеги бул калк жашаган пункуттардын ошол мезгилдеги абалы тууралуу баяндаган. Пишпектин (Бишкек) аталышы жөнүндө жергиликтүү элден уккан уламышын шилтеме катары колдонгон. Анда мындай деп берилет: “Пишпек жайгашкан жерге кандайдыр бир Пишпек ысымдуу кыргыз баатыры коюлган экен (100 жыл илгери); ошондон ал аттын бузулуп Пишпек деп айтылгандыгынан шаардын аталышы пайда болуптур. Кыргыз дөбөнүн

үстүнө көмүлгөн экен, кийин ал дөбөнүн топурагынан кокондуктар чеп курушуптур. Чеп 50 жылдай убакыттан бери турат; Ал Кокондук Мадалы хандын убагында негизделген” [28].

Бул жерде көрүнүп тургандай, Н. Маев жергиликтүү элден уккан уламыш сөздү, өзүнүн түшүнүгүнө карата жазып кеткен. Белгилүү болгондой оозеки уламыштарда мезгилдик даталар элдин эсинен чыккандыгына байланыштуу, болжолдуу түрдө гана айтылат. К. Молдокасымов мындагы 100 жыл чамасы илгери деген сөз элдик оозеки маалымат экендигин, ал эми оозеки маалыматтарда мезгил өйдө-төмөн айтыла бере тургандыгы эске алган эмес. Ал түз эле уламыштагы Бишкек Маев жазгандан туп-туура жүз жыл илгери өлгөн деп эсептеп, Бишкектин өлгөн жылы такталды деп, аны так эле 1776-жыл экендигин көргөзөт. Ушундан улам аны XVIII кылымдагы согуштарга катышкандыгына эч шектенбейт [12]. Макалада эскерилген уламыштык маалымат башка дагы кошумча маалыматтар менен салыштырылып изилденмейинче аны чыныгы далилдүү факты деп айтууга мүмкүн эмес. Ошондуктан макаланын авторунун Бишкектин өлгөн жылын билебиз деп, аны эч бир маалыматтар эскербеген эрдиктерин ойлоп табуу, анын жаштыгынан кыялга алдыргандыгы болсо керек. Ошондой эле кыялдануудан Бишкек коюлган дөбө (кийин кокондуктар түздөп кетишкен), мурунку Ысык-Көл кино театрынын (азыркы борбордук мечит) ордуна табылгандыгын айтууга болот.

1876-жылдагы Н. М. Маевдин “Пишпек и Аламедин” макаласындагы Бишкек жөнүндөгү уламыштык маалыматы Кыргызстандык тарыхчылар ар кимиси өзүнүн көз караштарына ылайык пайдалана башташкан. Алсак, В. Я. Галицкий менен В. М. Плоских “О легендарном герое Бишкеке и названии нашей столицы” деген макала жазышкан. Анда алар Бишкек шаарынын тарыхына сенсациялуу маалыматтар менен окурмандарды таң калтырууга аракеттенишкен. Макалада кытай булактарындагы маалыматтардын котормолорун чаташуулар менен колдонушуп, Бишкек чеби XIX кылымдын башында эмес, XVIII кылымдын ортосунда эле Кокон мамлекети кургандыгын баяндашат. Авторлор кокондук Ирдана бек менен казак Абылай хандын чабыштарын кыргыз жергесине көчүрүп келишип, ар кыл мезгилдеги фактыларды бир мезгилде болгон окуяга байлашып сенсация жасашкан. Албетте алар дагы Н. М. Маевдин эмгегин Н. Пантусовго ыйгарышып, Бишкек кыргыздын легендадагы баатыры деген жыйынтык чыгарышат [33].

Бишкектин тарыхый инсан болгондугу жана анын ысымы менен борбор калаабыз аталып калгандыгы көпчүлүк элге жагымдуу пикирди жаратты. Бирок борборубузга атын берген киши карапайым, жөнөкөй чөйрөдөгү адамдардын катарынан чыгышы көпчүлүк кыргыздарга жага берген эмес. Күчтүү өнүккөн кыргыз фольклорунун баатырдык идеяларын сиңирген сезимдерге сугарылган кыргыздар үчүн тарыхта белгилүү болуп

аты калган киши сөз жок баатыр болуш керек эле. Андай изилдөөчү адамдар чыгат болчу жана алардын пайда болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш эле.

Дал ошондой Бишкекти баатырга айландырган алгачкы кадамды жасаган адам жазуучу Асанбек Стамов болду. Албетте ага тарыхчы К. Молдокасымовдун макаласы кандайдыр бир деңгээлде таасир берген өңдөнөт. Ал 2003-жылы Бишкектин өмүр жолун, жашаган доорун тактоого аракет кылган көркөм популярлуу “Бишкек баатыр” деп аталган китепче жазды. А. Стамов макаласында Бишкек жөнүндөгү ар кыл санжыралык маалыматтарды пайдаланып, бирок аларга өзүнүн фантазиясынан чыгарылган көркөмдөөлөрдү киргизип, кооздоп жазып чыккан. А. Стамовдун макаланы көркөмдөө жолу менен жазышы, бир четинен караганда, ал көркөм өнөр чебери жазуучу болгондуктан ага түшүнүү менен мамиле кылса болот. Экинчи жагынан алганда тарыхый көркөм чыгармаларды жазууда, тарыхый чындыктын чектеринен чыгып кетип көркөмдөө кечирилгис болуп, чындыкты бурмалоо жана фальсификациялоо болуп эсептелинет. Эмесе А. Стамовдун макаласына токтолуп көрөлү.

Чыгармада автор Бишкекти XVIII кылымдагы баатырлардын бирине айландырууга аракеттенген. Ал кылымдын биринчи жарымында Жуңгар-калмактары менен болгон согушта баатырлык көргөзгөн кыргыздардын тарыхый инсандары менен Бишкекти бирге аралаштырып, Бишкекке баатыр атагын алып берүүгө күчтөнүп киришкен. Санжыра маалыматтарына өз оюнан чыгарган баатырлык иштерди кошуп жазат. Бирок ал маалыматтарды кайсы санжырадан алгандыгын көргөзбөйт, жөн гана өз урпактары айтышат деген жалпылама сөздөр менен чектелет. Бишкектин өзүнүн урпактарынын айткандарына келсек, А. Стамовдун чыгармасы пайда болгонго чейин эле 80 жыл илгери Муса Байгариновго алардын бабасы жөнөкөй киши болгондугун кабарлашып, анын калмактар менен согушкадыгы тууралуу бир ооз сөз айтышкан эмес. А. Стамов макаласында шилтеме берип жаткан, Бишкектин түптүз тукуму деген адабият таануучу Ш. Үмөталиев Бишкек тууралуу жазган макаласында бабасы Бишкектин калмактар менен согушкандыгы жөнүндө жазган эмес, тескерисинче Бишкек балдары менен жер айдап өстүргөн дарбыздарынын чоңдугун айтып, алардын дыйканчылык менен эмгектенгендигин жазган. Ш. Үмөталиев өзүнүн туугандарынан жана аларга аралаш жүргөн санжырачылардан бабасы Бишкек Канай бийдин замандашы болгондугун уккандыгын билдирген [30].

А. Стамовдун Бишкекти баатыр кылууга болгон далалаты китепке жазылып калган уламыштагы маалыматтарды бурмалагандыгынан ачык көрүнөт. Ал Алыкул Осмонов жазып калтырган уламышты макаласына колдонуп, ага кереги жок сөздөрдү жазбай аттап өтүп, өзү оюнан кошкон сөздөрдү Алыкулдун атынан анын уламышына киргизип коёт. Мисалы акын жазган уламышта “Ошол замандарда бир Бишбек деген кедей кыргыз жашаган”- деген сүйлөмдөгү “кедейди” А.Стамов макаласына киргизген

эмес. (Стамов А. Бишкек баатыр: Тарыхый очерк.- Б., 2003.-Б.7.) Себеби А. Стамов баатыр деп даңазалап жаткан Бишкек кедей кыргыз болуп калса автордун идеясы бузулуп калмак. Андан ары ошол эле уламыштагы А. Осмоновдун “Ал Бишбек деген киши кыйын уста экен...” деген сүйлөмүн Асанбек Стамов “кыйын устанын” алдына өзүнүн “өтө эр жүрөк” деген сөзү менен толуктайт. (Көрсөтүлгөн китептин 8-бети). Ушинтип Алыкул Осмонов жазган уламыштагы карапайым уста Бишкекке баатырдык эпитеттерди берип алгандан кийин, автор Бишкекти чечкиндүү түрдө баатыр кылууга кирет. Кыргыздардын калмактар менен болгон согуштарынын биринде (А. Стамов - 1733-жылдагы Анархай согушу) кыргыз баатырларынан өзгөчөлөнгөн Бишкекке “туу жыгаар” деген ардактуу наамын Стамов өз колу менен алып берет [26; 23]. Биринчиден, Бишкектин калмактар менен болгон согушка катышкандыгы жөнүндөгү кабарды кайсыл булактан алгандыгы тууралуу автор кеп козгобойт. Анткени андай маалымат такыр жолукпайт. Экинчиден, кыргыз элинде “туу жыгаар” деген ардактуу наам болгон эмес, аны А. Стамов өзү ойлоп чыгарып, аны менен Бишкекти сыйлаган. Ошону менен Бишкек жалпы кыргыз каалган кадимки “баатыр” болуп чыга калат.

А. Стамов Бишкекти атактуу баатыр кылгандан кийин, өз баатырынын биографиялык маалыматтарын бекемдеш үчүн тарых документтерине кайрылат. Албетте ага орус жазма маалыматтары жакшы кызмат кылмак. Автор XIX кылымдын экинчи жарымында Жети-Сууга келип, жергиликтүү калктын жашоо турмушуна жана ал аймактагы тарыхый эстеликтерге кызыккан Н. Н. Пантусовдун эмгектерин далилге тартат. Ал Н. Н. Пантусов “Бишкек жөнүндө атайын эмгек жазып, анысын 1876-жылы “Түркстан ведомствосуна” жарыялаган” деп жазат [26;20]. Н. Н. Пантусов 1876-жылы жарык көргөн “Туркестанские Ведомости” газеталарына төрт макаласын жарыялаган. («О податях и повинностях, существовавших в бывшем Кокандском ханстве, в последнее Худояр-хана». - Туркестанские Ведомости, 1876, №16; «Сборы и пошлины в бывшем Кокандском ханстве». - Т. В. 1876, №17; «Газат дер мулки Чан»,- Т.В. 1876, №46; «Теварихи Шахрухие (Материал для истории Кокандского ханства)». – Т.В. 1876,№30.). Алардын бири дагы Бишкекке (Бишкектин өзүнө же анын коргонуна) атайын арналып жазылган эмес. А. Стамов андан ары аша чаап, Н. Н. Пантусов Бишкектин сөөгү азыркы Ысык-Көл кино театрынын орду турган жерде деп көргөзгөндүгүн жазат. Чындыгында биз макаланын башында көргөзгөндөй, азыркы Бишкек шаарынын аймагында бир нече шаар калдыктары-төрткүлдөр болгон. Уламыштык маалыматтарда Кокон чеби Бишкектин коргонуна жакын жерге салынгандыгы айтылат. Ал эми Кокон чебинин калдыгы “Кузнечная крепость” деп аталат.

А. Стамов Бишкектин күмбөзүнүн сүрөтүн 1903-жылы Б. Смирнов карандаш менен тартып калтырган деп жазат [26; 21]. Автордун бул

билдирүүсү карандай эле калп. Жети-Суу жергесине келген Б. Смирнов 1914-жылы «В степях Туркестана» деген китебин Москвадан басып чыгарган. Анда Бишкек же анын коргону жөнүндө бир ооз дагы сөз эскерилбейт. Ооба, Б. Смирновдун бул китебинде мусулмандардын күмбөзүнүн сүрөтү тартылган.



Бирок бул күмбөздүн Бишкекке эч кандай тиешеси жок. Б. Смирнов ал жөнүндө мындай деп жазат. Верный (Алматы) чебинен өтүп, Иле суусуна жакындаганда, мусулман көрүстөнү көрүнүп, арасында кооздолуп жасалган ак күмбөз түргөн. Ал тууралуу узатуучум кыргыз Атайбек буларды айтып берди: Мурда кыргыз менен казак ич ара такай чабышып турган. Сарыбай деген казак тоого кыргыздарга барат. Аны төрт кыргыз кармап алып, өлөрчө сабашат. Сарыбай үйүнө араң жетип, мени союп салышты деп кыйкырып туруп жан берет. Казактар Сарыбайды ыйык деп ойлошуп, ага ушул күмбөздү тургузган. Китепте баяндалгандай күмбөз Бишкектики эмес, Илеге жакын жердеги казак Сарыбайдыкы болот. Муну Стамов Бишкекке алып берип койгон.

А. Стамов Бишкектин жашап өткөн мезгилин дагы тактоого аракет жасаган. Ал Бишкектин чоң атасы Жоочалыштын качан туулгандыгына токтолгон. Санжырадагы Чаа бий Эшим хан Турсун ханды чапканга катышып, Эшимден сыйлыкка Турсундун келинин алат. Ал келинден Жоочалыш төрөлөт деген кабарга таянат. Эшим Турсунду 1627-жылы чапкан. Үч ата муунду эсептеп, алтымыш, жетимиш жыл аралыгында, б.а. Бишкекти 1700-жылдардын башы чендеринде туулгандыгын болжолдойт. Чындыгында этнология илиминде бир муундун аралыгын орточо 25-30 жыл деп эсептешет. Бул классикалык эсептөө болуп саналат. Бирок айрым учурларда бул эсептен башкача дагы болуп калышы толук ыктымал. Өзгөчө көп аял алган кыргыздарда муундардын аралыгы кескин айырмаланып кетет. Мисалы токолдун балдары айрым мезгилде байбичеден туулган уулдардын балдары менен бир куракта болуп калат же неберелер менен жашташ болот.

Мандай учурда муундардын аралыгы 50-60 жылга чейин узарат. Санжырада эркек балдар гана эскерилип, кыздар айтылбайт. Мисалы Жоочалыш төрөлгөнгө чейин бир нече кыз же б. а. эжелери туулушу мүмкүн эле. Ошондуктан Бишкек баланчанчы жылы (1700-ж.) туулган деп так кесе айтууга мүмкүн эмес. Ал 1740-50-жылдарда дагы төрөлүшү толук ыктымал. Себеби Жоочалыш Чаанын токолунун баласы болсо, Бишкек Кенендин экинчи аялынан туулган болуп санжырада айтылат. Бишкектин мезгилин тактоодо жалаң ата муундарын эсептебестен, аны менен кошо эскерилген замандаштарын дагы эске алуу зарыл. А.Стамов эч бир фактыларга таянбай Бишкекти 1700-жылы Ала-Бука, Аксы аймагында туулган деп жазат. Биз ага Бишкектин метрикасын кошо жазып бербегендиги гана калгандыгын айтмакпыз.

А. Стамов Бишкек он үч жашынан соодага аралашып, Урал жактагы Оренбург шаары тарапта сегиз жылча жүрүп калгандыгын, адатынча, кайдан алгандыгын көргөзбөстөн, бирок так белгилейт. Эгер Оренбург шаарынын 1743-жылы гана негизделгенин эске алсак, анда автор өзүнө каршы чыгып калат. Автордун пикиринде 1730-жылдарда отуздан ашып калган Бишкек эрдигинен “туу жыгар” сыйлыгын алып жатса, 1740- 50-жылдарда кайрадан жаш бала болуп Оренбургга барып калабы? Айтор, автордун мындай чаташуулары чакан макаласында өтө арбын. Асанбек Стамовдун ушул көркөм чыгармасы кийинки изилдөөчүлөргө өзгөчө таасирин берген.

Алардын арасынан Кыргыз улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, тарых илимдеринин доктору Өскөн Осмоновдун 2012-жылы жазган “Бишкек баатыр баяны” деп аталган макаласына (Бишкек баатыр: Тарыхый очерк.- Б., 2012.) А. Стамовдун жогорку макаласы негизги булак болуп берген. Тарыхчы илимпозго жазуучунун көркөм чыгармасы эч табылгыс тарых булагы катары кызмат аткарышынын өзү эле чоң суроолорду жаратат. Жазуучу жаңылып калса, тарыхчы адистиги бар иликтөөчү аларды тактап коюуга жараган эмес. Тескерисинче өзүнүн макаласынын көпчүлүк жеринде жазуучуну сөзмө-сөз кайталайт. Стамовдун орус изилдөөчүлөрүнүн эмгектерине берген жалган шилтемелерине терең ишенет. Жаңылык катары экинчи бир санжырачынын т. а. Э. Төрөкан уулунун санжырасындагы такталбаган маалыматка таянып (Бишкектин энеси жедигердин Кудакесинин кызы деген), 2010-жылы өткөн кайсы бир элдик жыйында Бишкектин таякелери табылгандыгын жазат. Эгер 2010-жылы жыйынга катышкан аксакалдар 1930-жылдан берки мезгилде туулган адамдар болушса, алар совет мезгилинде тарбия алып, санжыра эмес, уруулук бөлүнүштөрдү унуткан муундун өкүлдөрү болушкан. Тарыхты тактоо үчүн ХХ кылымдын башында чогултулган санжыра кол жазмаларынан издесе максатка ылайык болмок. Тарыхчынын иликтөөсү жазуучунукунан эч айырмаланбастан, ага окшош маалыматтар менен коштолот. Алсак, Бишкек баатыр катышкан акыркы согуш деп 1759-жылы күзүндө Фергананын чыгыш тоо этектеринде

кытай армиясы менен болгон салгылашууну көрсөткөн (Аталган эмгек.- 29-бет). Биринчиден, ошол согушка Бишкек катышкандыгын кайдан алган? Тарыхта факты жок болсо ал калп болот. Экинчиден, XVIII кылымдын ортосунда Фергана тоолорунда гана эмес, дегеле жалпы кыргыз жоокерлери цин кытай аскерлери менен беттешкендиги тууралуу маалыматты эмнеге көргөзбөйт. Мындай окуя тарыхта болгон эмес. Ө. Осмоновдун эмгеги кыргыз тарых илиминдеги, постсоветтик мезгилдеги илимден алыстоо синдромуна ачык мисал болот.

Тарыхчынын көргөзүлгөн макаласы кыргыз коомчулугундагы ар кыл чөйрөдө эмгектенишкен тарыхка кызыгуучуларга жем таштап берген. Алар биринин артынан бири А. Стамов менен Ө. Осмоновдун эмгектерине таянышып түркүн макала-маалыматарды жазышкан. Ошентип кыргыздын кулагына жагымдуу “Бишкек баатыр” термини калыптанып калды. 2012-жылы публицист Кубан Мамбеталиев, 2016-жылы Кыргыз эл акыны Токтосун Самудинов Бишкекке арналган макалаларды жазышкан. Алар дагы толук бойдон А. Стамовдун каталарын кайталашып, маалымат булактарын тактоого аракеттенишкен эмес. Мына ушундай жаңылыш, такталбаган маалыматтардын базасында жазылган Бишкекти баатыр деген маалымдама кабарлар массалык маалымат булактарынын бардык тармагына, т. а. теле, радио, газета, журнал, интернет сайттарына кеңири тарады.

Бишкек жөнүндөгү тарых даректери

Борборубуз Бишкек шаарынын түптөлүшүнө өбөлгө түзгөн, ошондой эле шаарыбызга атын берген бабабыз Бишкек ким болгон. Алгач Бишкектин инсан катары реалдуу жашоосун тактоодон мурун, биз шаарыбызды түптөөгө негиз салган киши сөз жок атактуу адам же кылычынан кан тамган баатыр, болбосо эл башкарган падыша болуш керек деген калпыс түшүнүктөн айрылышыбыз керек. Андай болбогон шартта тарыхый чындык эч качан ордуна келбейт. Тарыхта калган ири окуялардын негиздөөчүлөрү жөнөкөй адамдардын катарынан чыккандыгын көргөзгөн маалыматтар көп эле кездешет. Жөнөкөй эле мисал атактуу Рим шаарын негиздеген деп эсептелинген легендалуу Ромул ата-энеси жок жетим болгон. Аны карышкыр эмизип өстүргөн. Ошондуктан Рим шаарында карышкырга эстелик орнотулган. Биздин шаарыбыздын негиздөөчүсү тарыхый инсан Бишкек жөнүндөгү баяндамалар жогоруда эскерилгендей ар кандай жасалма жолдор менен ойдон чыгарылган окуялар менен коштолуп, бурмаланып кеткен. Мындай кейипкерлерди жасалма даңазалоо, эртеби же кечпи реалдуу изилдөөлөрдүн аркасында ачыкка чыкканда, коомго терс таасирин берет. Ошол себептен туура, так илимий анализ жасоого аракеттенишибиз керек.

Колубуздагы санжыралык кабарлар менен уламыштардагы маалыматтар Бишкек тарыхта жашап өткөн реалдуу инсан болгондугун тастыктайт. Ошондой эле Бишкек кыргыздардын калмактар менен болгон

согуштарына катышкан эмес, балким ал окуялар болгон мезгилде жаштык куракта болгондугу байкалат. Ошондуктан аны XVIII кылымдын ортосунда туулгандыгын болжолдой алабыз. Жогоруда белгиленгендей Бишкектин урпактарынын эскерүүсүн жазган Ш. Үмөталиев Бишкек солтонун чоң манабы Түлөбердинин уулу Канай бий менен замандаш болгондугун эскерет. Ал эми Канай эмес анын атасы Түлөберди кыргыз-калмак согушу аяктаганда туулгандыгы тууралуу так маалымат бар. Мисалы кыргыздын алгачкы тарыхчыларынын бири Осмонаалы Кыдык уулу (Сыдыков) кыргыздардын калмактарды талкалап, Чүйгө алгачкы келгендигин тактоодо, солтодо Кошой бийдин баласы Жамансарттын аялы кыргыздар Чүйгө келип конгондо эркек бала төрөгөн окуяны эскерет. Калмактан Чүйдү бошоткон эл, бул жерге эсен-аман келдик деп, баланын атын Эсенаман койгон экен. Эсенаман 85ке чыгып өлгөн. Ал киши каза болгондо туулган бала Чоңайылчы, 1914-жылы 73 жашта деп эсептейт. Ошентип, Канай бийдин атасы Түлөбердинин агасы Эсенаман 1756-жылы төрөлөт [27; 137]. Дал ушул окуяны жана датаны XIX кылымдын 2-жарымы- XX кылымдын башында жашаган адамдардын, т. а. Алымбектин жана Бөөмбай уулу Насирдиндин санжыраларынан табабыз. Санжыра сөздөрдө Бишкек Канай менен алака жасагандыгы эскерилет. Эгерде ал Канай менен замандаш болсо, Бишкек эң жок дегенде Канайдын атасы Түлөберди менен курдаш адам болушу мүмкүн эле.

Санжыралык жана архивдик изилдөөлөрүбүздүн жыйынтыгы азыркы борбор шаарыбызга ысымы берилген Бишкек бабабыз калмак доорунан кийинки заманда жашап, кокондук Мадалы хан Чүйгө Бишкек чебин салдырганга чейинки мезгилде көзү өткөндүгүн көргөзөт. Белгилүү адабиятчы Шаршенбек Үмөталиев Бишкектин өзүнүн тукуму Молдокул Пишпековдун жана жергиликтүү санжырачы Багакбай аксакалдын айткандары боюнча Бишкек солтонун манабы Канай менен бир мезгилде жашагандыгын жазат [30]. Анда Багакбай “ Кыргыз менен калмактардын чабышын Бишкектин атасы Кенендин заманы деп, ал эми кыргыздардын Чүйгө келип Абылай баштаган казактар менен жайыт талашкан убактысын Бишкектин мезгили” деп баяндайт. Анын Бишкектин Баймурат, Манаккозу, Манапбай, Жорго, Рыскул деген беш баласына өлөр алдында айткан керээзинде “көзүмдүн тирүүсүндө манаптар кулдун тукуму деп басмырлап келди. Алдыман чаап чыгып, жолумду бөгөдү” деген сөздөрүнөн, Бишкектин карапайым элдин ичинен чыккандыгы айтылып жатат [30].

Муса Байгариновго Бишкек тууралуу айтып берген 80 жаштагы карыя Чүкүш Жакшылыков Бишкектин атасы Кенендин агасы Белектин чөбөрөсү болгон. Алардын айтып бергендигин Муса Байгариновдон 1970-жылдын 27-апрелинде Илимдер академиясындагы Тил жана адабият институтунун кенже илимий кызматкери Турдубай Абдыракунов кагазга түшүргөн. Муса аксакал Бишкектин туугандарына жакында эле жолуккандыгын эскерет (КР Улуттук илимдер академиясынын Кол жазмалар фонду, №564. Кыргыз

элинин санжырасы. Жыйнаган Муса Байгаринов.- 65, 65а-65-беттер). Биз Чүкүш карыя 1970-жылы 80 жашта болсо, ал 1890-жылы туулгандыгын билебиз. Чүкүштүн атасы Жакшылык болжолдуу 1860-жылдардын айланасында туулган болот. Анын атасы Жарбаң 1830-жылы, ал эми чоң атасы Белек XVIII кылымдын аяк чендеринде туулгандыгын болжолдой алабыз. Ал эми Белек, Бишкектин атасы Кенендин бир тууганы, демек Кенендин уулу Бишкек болжолдуу XVIII- XIX кылымдардын аралыгында жашап өтүшү мүмкүн.

Бишкектин небере-чөбөрөлөрү 1924-25-жылдары Бишкектин өлгөндүгүнө 120 жыл чамалуу болуп калды деген Муса Байгариновго айтып берген маалыматтарга караганда, Бишкек болжолдуу 1805-1810-жылдардын тегерегинде каза болгон. Ошол эле айтуучунун Бишкек 80 жаштан аша жашаган экен дегенин эске алсак, ошол XVIII кылымдын 30-40-жылдарынын ичинде туулушу мүмкүндүгүн болжолдой алабыз. Жалпысынан алганда Бишкек XVIII кылымдын ортосунан XIX кылымдын башы чендеги аралыкта жашаган окшойт. Муну орус архивдик документтери дагы тастыкташат. XIX кылымдын экинчи жарымындагы кыргыздардын чарбалык абалын чагылдырган орус архивдеринде Чыгыш-Сокулук болуштугунда Бишкектин (балдары эмес) неберелери жашап тургандыгын көрөбүз. Алардын биринде Бишкектин Ырыскул деген уулунун балдары тууралуу маалыматтар жазылган. Д. Сапаралиевдин архивдик маалыматтарында ошол эле болуштукта Бишкектин урпактары Мамбет Пишпек жана Аманбек Пишпек тизмеде кездешет [24].

Бишкектин ишкердүүлүгү

Бишкек өз мезгилинде жай турмуш өткөргөн инсан болгондугун пайдаланган маалыматтар билдирет. Ал саясий бийликте дагы болгон эмес. Себеби, Бишкек чыккан жоочалыш уругу солто уруусунун ичиндеги букара уруктардан болгондуктан, мындай, букара уруктун өкүлдөрү уруудагы ири саясий орундарга өткөрүлгөн эмес. Бирок Бишкектин замандаш кыргыздардан өзгөчөлүгү, анын жаңычылдыгында турат. Көчмөн малчы туугандарынан айырмаланып, ал жер иштетүүгө, бак-дарак тигүүгө, короо-жай салып, соода менен алектенгендиги жана кол өнөрчүлүктү негизги чарбага айландыруу аракеттери кыргыз коомундагы жаңы чарбалык жашоого жол салган. Бишкектин дыйканчылыкка ыңгайлуу жерди таап, ал жерди иштетип, там салып, дарак тиккендиги соодагерлердин көчүп келүүлөрүн шарттаган. Бишкек жөнүндөгү санжыра маалыматтары анын бийликти ээлеп турган манап туугандарына көз каранды эмес жашоо кечирип, эркин болгондугун көргөзөт. Бай-манаптарга карата теңтайлаша мамиле кылгандыгы, аны эл көзүнө баатыр катары дагы көргөзүшү мүмкүн болгон. Бишкек ак эмгеги, маңдай тери менен байлык таап, балдарынын бакубат жашоосуна жол ачып берген. Балдары атасы өлгөндөн кийин, чоң аш берип, көрүнүктүү коргон салгандары, ал жердин акырындык менен Бишкек деп

аталып кеткендигине шарт түзгөн. Негизгиси, Бишкектин чарба жүргүзүүсү, ал жашаган жерге, кийин адамдар келип, шаар түптөшүнө өбөлгө болгон. Ушул себептерден улам биз Бишкек бабабызды борбор шаарыбыздын алгачкы негиздөөчүсү деп түздөн-түз айтууга акылуубуз. Ошондой эле Бишкек бабаны кыргыздардын отурукташуу жашоосунун башатында турган, Баба дыйкандын образы катары да кабыл алууга болот.

Бишкектин коомчулукка тийгизген таасири

Бишкектин дыйканчылык менен жер иштетип, жашоо турмушун жакшыртып кеткендиги башка туугандарына жана замандаштарына үлгү болуп калса керек. Анын эмгегин көргөн жөнөкөй кыргыздар эле эмес, кыргыз коомундагы ири байлар жана манаптар сыяктуу ак сөөктөрдүн өкүлдөрү дагы дыйканчылыкты баалай баштаган көрүнөт. Муну 1876-жылы жазган Н. Маевдин макаласынан көрсө болот. Ал “Бишкек и Аламедин” деген макаласында кыргыздардын жер иштетүүсү тууралуу жазып, белгилүү солто манабы Байтик Канаевдин атасы Канай Түлөөберди уулу учурунда Ала-Арча суусунан Бишкекти карай зор арык каздыргандыгын баяндайт [28]. Бишкектин замандашы катары көрсөтүлүп жаткан Канай андан бир аз кичүү болушу мүмкүн эле. Анткени Бишкек Канайдан мурда каза болгондугу уламыштарда кабарланат. Балким, Бишкектин дыйканчылыктагы ийгиликтерин көргөн Канай, колундагы мүмкүнчүлүктөн пайдаланып, кол астындагы адамдардын күчү менен арык каздырышы ыктымал эле. Ал арык азыркы Бишкек аймагын жердеген кыргыздардын жер иштетүүсүнө салымын кошсо керек. Мындан чүйлүк кыргыздар Бишкектин заманынан тартып, жер иштетүүгө активдүү киришкендиги байкалат.

Ал эми элдик маалыматтар Бишкек деген жердин аталышы анын ишмердүүлүгүнө эмес, ал каза болгондон кийин курулган коргонуна байланыштуу пайда болгондугун кабарлайт. Болжолу, Бишкектин коргону 1825-жылы түптөлгөн Кокон чеби курулганга чейин салынып, ал жер ага байланыштуу Бишкек деп аталат. Мындай көрүнүштөр Кыргызстандын аймагында көп эле кездешет. Алсак “Ыстам арык”, “Шамен арык”, “Асанбай”, “Ниязбек коргон”, “Кочкорбай” ж.б. көптөгөн аталыштарды мисал катары көргөзүүгө болот.

Кийинки мезгилде Бишкек бабабызды “Бишкек баатыр” деп даңазалап, элдин оозу бул терминге көнүп кетти. Бирок бизде совет бийлиги орногонго чейин эле, б.а. падышалык Россиясынын мезгилинде кыргыз эли ал кишини кантип аташкандыктары тууралуу маалыматтар бар. Биз карап жаткан Н. Маев жазган уламышта Пишпек деген термин Бишкектин (орус тилдүү автор Пишпек деп жазат) бузулуп айтылган формасынан чыккандыгын айтат [28]. Түндүк кыргыздары “п” тамгасын сөздүн башына сейрек колдонгондугун, көбүнчө “б” тыбышын пайдалангандыгын билебиз (мисалы: Пишпек эмес Бишкек, палван эмес балбан, пычак эмес бычак же Парпи эмес Барпы ж. б. у.

с.). Белгилүү окумуштуу академик В. В. Бартольд 1893-1894-жылдары илимий максатта Кыргызстандын аймагына келген. Ал Пишпек шаарынын айланасындагы эски шаар чалдыварларын изилдеп жүрүп, минтип жазат: “Пишпектин өзүндө, бир аз чыгыш тарабында соңку мезгилдерге таандык Пишпек-Ата деп аталган коргондун калдыктары бар” (Бартольд В. В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научною целью 1893-1894 гг.- Соч.-т.4.-М.,1966.-С.43) [3]. Бул жерде Бишкектин коргонунун урандылары тууралуу сөз болуп жаткандыгы талаш жаратпайт. Демек, көрүнүп тургандай кыргыздар ошол мезгилде коргонду Бишкек-Ата деп аташкан. Биз бүгүн деле тарыхта аталып калган аты менен Бишкек баатырдын ордуна **БИШКЕК-АТА** деп атасак болчудай.

Колдонулган адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Түндүк Кыргызстандын кыргыз калкынын этникалык курамы//Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.-Б., 1999.
2. Акеров Т. Закрасить белое пятно?// “Слово Кыргызстана”, 2002-г. 12 марта; Бишкек священная великая гора// “КТР-Обо”, 2002, 19 апреля.
3. Бартольд В. В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научною целью 1893-1894 гг.- Соч.-т.4.-М.,1966.-С.43.
4. Бишкек баатыр: (Тарыхый очерк)// Жооптуу редактору- Осмонов Ө. КР УИАнын корр-мүчөсү, тарых илим. доктору. -Б., 2012.
5. Бишкек. Почему у нашего города такое имя/Материал подготовила Ксения Сенькина.- Сайт: Кактус медиа.- 29 апреля 2017 11:05.
6. Галицкий В.Я. История города Пишпека, 1878–1917 гг.- Фрунзе, 1980.
7. Горячева В.Д., Деев В. И., Перегудова С. Я. Памятники истории и культуры города Бишкека.- Б., 1996.
8. Жолдошов Р. Санжыралык уламыштардын кыргыз тарыхындагы этномаданий проблемаларды чечүүдөгү мааниси//Кыргыздар: Жыйырма томдук.- III том.-2-бас., Тарыхый булактар.- Б., 2019.- Б.290-309.
9. Кыргыз элинин санжырасы, жыйнаган Муса Байгаринов.- УИА, КЖФ.- №564.
- 10 Курманалы уулу Сарман. Ата баба таржымалы//”Кыргызстан маданияты”, 1991-ж. 17-январь.
11. Маев Н. Пишпек и Аламедин// “Туркестанские ведомости”, 1876.- № 22.
12. Молдокасым уулу К. Бишкек баатыр баяны// “Бишкек баатыр баяны”, 1990, 6-сентябрь.-№36(1232)
13. Муксинов Р. М., Храмова Н. С. Архитектура города Бишкека. Традиции и современность.- Б., 2010.
14. Мурзаев Э. Очерки топонимики.-М.,1974. С. 232.

15. Осмонов А. Чыгармалар жыйнагынын үч томдугу/Түз. Ж. Алыкулов.- Б., 1985.- т. 2. Поэмалар, драмалар, легендалар.
16. Пантусов Н.Н. О податях и повинностях, существовавших в бывшем Кокандском ханстве, в последнее Худояр-хана. - Туркестанские Ведомости, 1876, №16.
17. О.э. Сборы и пошлины в бывшем Кокандском ханстве. - Т. В. 1876, №17.
18. О.э. Газат дер мулки Чан.- Т.В. 1876, №46.
19. О.э. Теварихи Шахрухие (Материал для истории Кокандского ханства). – Т.В. 1876, №30.
20. Петров В. Г. Пишпек исчезающий 1825–1926 гг.- Б., 2005.
21. Сабилова Ы. Б. Из истории города Пишпек и его населения в конце XIX - начале XX вв.// <https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-goroda-pishpek-i-ego-naseleniya-v-kontse-xix-nachale-xx-vv>.
22. Самудинов Т. народный поэт Кыргызстана, Кочевники Великой степи/ Сайт:http://members.vb.kg/2012/04/27/toponim/1_print.html.- 12 марта 2016 г.
23. Сапаралиев Д. Бишкек - адам ысымы эмес, ыйык тоонун аталышы!// “Кыргыз Туусу”, 2018-ж. 14-август.- № 62(24259); 2018-ж. 17-август.- №63(24260); 2018-ж. 24-август.-№64(24261).
24. Сапаралиев Д. Отрывки из книги «Материалы по обследованию туземного и старожильческого хозяйства в Семиреченской области» (Пишпекский уезд Т.VII).- Петербург, 1916.
25. Смирнов Б. В степях Туркестана: Очерки, с рисунками автора.- М., 1914.
26. Стамов А. Бишкек баатыр: Тарыхый очерк.- Б., 2003.
27. Сыдыков О. Мухтасар тарих Кыргызиа, Тарих кыргыз Шадмания.-Б., 2014.
28. Туркестанская ведомости, №22,8 июня 1876 г.
29. Төрөкан уулу Э. Кыргыз санжырасы.- 2-китеп.- Б., 1995.
30. Үмөталиев Ш. Пишпек баяны// “Кыргызстан маданияты”, 1970-ж. 8-апрель.-№15(171).
31. Фрунзе: Энциклопедия. Фрунзе: Главная ред. Киргизской Советской энциклопедии, 1984.
32. Эшенкулов Т. Өз калпагын кийгизсек// “Кыргызстан маданияты”, 1991-ж. Февраль.-5-б.
33. Галицкий В. Я., Плоских В. М. О легендарном герое Бишкеке и названии нашей столицы// В. Плоских. История городов и поселения Кыргызстана.- Полное собрание сочинений НАН КР и КРСУ.-т.6/отв. Ред. Т. Койчиев.- Б., 2016.
34. Плоских В.М., Мокрынии В.П. Сколько лет Пишпеку? / Вечерний Фрунзе. 1990. - 15 октября.